

Атабаева А.Б., Дүйшеев Ж.А.

АЙТМАТОВ ААЛАМЫНДАГЫ «КОСМОС» ТҮШҮНҮГҮ

Атабаева А.Б., Дүйшеев Ж.А.

ПОНЯТИЕ «КОСМОС» В АЙТМАТОВСКОЙ ВСЕЛЕННОЙ

A.B. Atabaeva, Zh.A. Duisheev

THE CONCEPT «SPACE» IN AITMATOV'S UNIVERSE

УДК: 159.9:39:395.6

Философиянын түшүнүк талаасында «хаос» жана «космос» деп аталган антоним концепттер бар. Алардын биринчиси «хаос» дүйнөнүн пайда болушунун алдындагы башаламандыкты түшүндүрүү үчүн колдонулса, экинчиси – «космос» иреттүүлүктү туюндурган. Улуу жазуучунун чыгармачылыгындагы бул түшүнүк кыргыз коомчулугу өтмүшүнөн кечирген рухий маданияттын туундусу катары оожалып өөрчүдү, же, Айтматовдун «космосу» кайдан-жайдан заматта пайда боло калган жок. Айтматовдун космологиясындагы чубалжыган саманчынын жолу, «Токой төш» планетасы, сыртка чыккысы келген эмбрион, киттердин жээкке бой уруусу-ааламдык маселелердин эң талылуулары. Алардын жаралышынын негизги себептери - Адам же адам. Ооба. Адам же адамсымалдар. Алар өз түйгү-дараметине жараша дүйнөнү кабылдайт жана дүйнөгө жооп кайтарат. Адам менен адам сынал менен антихристте да кездешет. Алардын ааламдык ойтолгоосу улутка, динге байланбайт. Космосту кабылдоо ар кимдин рухий дараметине жараша болот.

Негизги сөздөр: Айтматов, аалам, адам, космос, хаос, табият, кубулуш.

«Космос» и «хаос» – как философские категории олицетворяют противоположное состояние мира. Если «хаос» означал предстоящее состояние мира, то концепт «космос» использовался для обозначения мирового порядка. В творчестве Великого писателя последнее слово развивалось, как историческая память духовного наследия кыргызского народа, ибо айтматовский «космос» появился не из ничего. В Айтматовской космологии Млечный путь, планета Токой-Төш, эмбрион, который не хотел выйти из утроба, киты-самоубийцы – ключевые проблемы вселенной. Основные причины этих проблем – Человек или человек. Да. Человек или человекоподобные. Они по-своему принимают и отвечают на вызовы. Человек и человекоподобные встречаются среди низхи и кыргызов, казахов и евреев, христиан и антихристов. Их вселенские мышления зависят от духовного потенциала.

Ключевые слова: Айтматов, вселенная, человек, космос, хаос, природа, явление.

There are two antonym concepts as «haos» and «cosmos» in the philosophy field. The first one - «haos» is used for meaning catastrophe before the appearing of the World, where the second one – «cosmos» means order. This understanding is used by great writer Chyngyz Aytmatov in his novels as the past of kyrgyz public, coming out of kyrgyz soul as cultural part and then developed, or Aytmatov's «cosmos» has not been appeared suddenly. On Aytmatov's cosmology long Milkyway, planet «Tokoi-Tosh», the embryo that does not want to be burned and the whale wanting to go out of ocean to the beach are main problems of the World. The main reason of their appearing is Adam or adam. Yes Adam or adamlike somebody. They receive the World according to their

understanding and answer to the World in that way. Adam and adamlike appear even in nivhi and Kyrgyz, Kazakh and Jew, Christian and antichristian. Their world minds do not depend on their nation or religion. How we understand and receive cosmos depends on everybody's soul power.

Key words: Aytmatov, space, homo, cosmos, chaos, nature, phenomenon.

Кыргыз элинин узак тарыхында асман телолору, алардын жерге болгон таасирлери тууралуу ой толгоолору, жоромолдору жана төп келүүчүлүк тажрыйбалары жыйналган. Белгилүү болгон кытай, араб, фарси, орус, англо-саксондук жана романо-германдык тарыхый-этнографиялык маалыматтар кыргыздардын байыртадан эле космологиялык кубулуштар тууралуу кабарлар болгондугун тастыктайт. Элдик оозеки чыгармачылыкта кездешкен кабарлар мындай маалыматтардын даана экендигин андан ары бекемдейт. Кыргыздардын салттуу илимге чейинки космогониялык билимдеринин калыптангандыгы, аны менен алектенген атайын “тапыркачы”, “жайчы” сыяктуу касиеттүү кишилердин болгондугу белгилүү. Ушул өңүттөн алганда Айтматовдун “космосу” анын бала кезинен тапкан олжосунун туундусу, “кичине-синен Айымкан, Карагыз энелерден уккандарын, кыргыз элинин көп түрдүү турмуш-тиричилигинин ар кандай шарттарын ар кырдаалда сүрөттөп жатып, Чыңгыз Айтматов сөз арасында эле, мисалы, кыргыз элинин меймандостугу, дасторконду кенен жайып, сары майын коюп, беймарал келген мейманга да бир нерсе ооз тийгизип, табиятка жандуу нерседей карап, экологиялык маселелерди эзелтен эле кырынан коюп келгенин, улуулардын бата берүү салтын, бир чоң иш баштаганда же бир жакшылык болгондо түлөө өткөрүү, үй-бүлөлүк ынтымак, ырашкерчиликке маани берүү, баланы жашынан тарбиялоо, улууну урматтоого үйрөтүү, жети атасын билип чоңоюусуна көңүл бөлүү, жаңы келген кошунаны өрүлүктөө, кол алышып учурашуу (жетөөнүн бири кыдыр болушу мүмкүн), жамандыкты, бөтөнчө адам каза болсо анын жакындарына этияттап угузуу маданияты, ар кандай оюн, жомок аркылуу баланы тарбиялоо, анын дүйнө таанымын өстүрүү” [1, 14-15-бб.] сыяктуу элдик маданиятты өз чыгармалары аркылуу дүйнөгө жайылат. Маселен, жазуучунун тестиер кезинде уккан сыпай тууралуу маалыматы “Сыпайчы” аңгемесинде, шыкама түшүнүгү “Тоолор кулаганда” романынын өзөктүү сюжети катары берилет. Автордун кичинесиндеги уккан “шыкама” сөзү аталган роман аркылуу, дүйнөгө тарады.

Чындыгында: “Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары – адамдын өтмүшү, бүгүнкү абалы жана келечек турмушу тууралуу ой калчаган чыгармалардан” [1, 23-б.]. Аларда “космос” темасы да орчундуу орунду ээлейт. Улуу сүрөткөрдүн белгилүү романындагы: “Шамал шыбырлатып кар тозонун учуруп, саал ышкырып турат. Кыязы, борошо болчудай. Сары-Өзөктүн түнөргөн асманында карангы түн уюлгуп, муздак толкуп турду. Жүдөгөн, адашкан ай жалгыз бозомук так болуп, кумсарып араң көрүнөт [2, 210-б.]. Мында көрүнүп тургандай жазуучунун эгоцентризм тургусундагы сүрөттөөсүнөн окурман “жүдөгөн айды” элестетүү үчүн ошол доордогу кырдаалга – сталиндик репрессиянын абалына жетеленет. Кандуу саясий режимдин алкагында кесилген адам үчүн асмандагы түбөлүктүү тело-ай да “жүдөмүш” көрүнөт. Жазуучунун жеке сезими, ошол кездеги саясий кырдаал көз алдыга тартылат. Көк менен жердин ортосундагы бирден-бир акыл-эстүү жандык болгон адамдын ой-толгоосу, Көккө карагандыгы, Көккө саресеп салгандыгы, Көккө көңүл буруп, ага таянгандыгы, Көктү эш тутканын түшүнүү кыйын эмес. Түндүн да күндүн да түрү жакшы эмес, “кыязы борошо болчудай”. Адам медресе туткан Ай дагы “жүдөп” калган. Ушул сүрөттөөдөн эле ошол кездеги коомдук-саясий абалды окурманга түшүндүрүп алат.

Элибизде “уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат” деген сөз бар. Улуу сүрөткер “уяда көптү көргөнү” маалим. Бул тууралуу өзү орус адабиятчысы В. Левченконун ушуга тиешелүү суроосуна: “Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул - ойлорду, картиналарды, адамдардын образдарын, сен ар дайым сүзүп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугуна таза жана көркөм кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир, күнөөсүз, кристаллдай тунук курак” [3, 210-211-бб.] - деген жообу да чоң мааниге ээ. Анткени, бала кездин асманындагы окуяларды баарыбыз эле эстей албасак керек. Анткен учурда да көрүнүштү жеке сезим чыпкасынан сыдыра өткөрүп, сүрөттөп берүү үчүн өз өтмүшүнө “саякаттай” билүү керек. Автобиографиялык окуялардын чыгармаларда колдонулушу же Күркүрөө суусундагы “ээр таштын”, “Ак кеме” повестинде, “Сукра” деген уйдун “Бетме-бетте” сүрөттөлүшү жөнүндө айтуу эле жетиштүү го. Окумуштуу Л.Үкүбаева белгилегендей: “канчалык Ч. Айтматовдун балалыгы оор болбосун, ошол оордуктун өзүндө жазуучу Чыңгыздын дүйнө таанышы, ак-караны ажырата билүүсү, рух дүйнөсү калыптанган, эң башкысы, сүрөткер ошол оор күндөрдө адам таануу илимин өздөштүргөн” [1, 35-б.] Улуу жазуучунун өзүнүн да “колхоздун катчысы жана салык топтоочу болуп иштеген күндөрүм менин жашоомдо көп тажрыйба жыйнап берди. Ушул көргөн-билгендеримден таасир алып, алгачкы повестеримди жаздым. “Жамийла”, “Бетме-бет”, “Саманчынын жолу”, “Эрте жаздагы турналар”, “Түлсарат” деген чыгармаларым ошол жылдардын сабактарынан

улам тарых дүйнөгө келген. Булардын баары менин балалыгымда өз башымдан өткөргөн оор күндөрүмдүн элестери. Ошолордун көркөм чагылдырылышы” [3, 246-б.] дегени бар.

Айтматовдун космологиясындагы “Саманчынын жолу” (“Саманчынын жолу”) “Токой төш” (“Кылым карытар бир күн”) планетасы, сыртка чыккысы келген эмбрион, (“Кассандра тамгасы”) киттердин жээкке бой уруусу-аламдык маселелердин эң талылуулары, алардын жаралышынын негизги себептери - Адам же адам. Ооба, баш тамга менен жазылган Адам менен адам же адамсымалдар дүйнөдө көбөйдү. Көбөйдү, көбөймөк тургай күчтүү таасирге ээ болду. Жер эне: “Толгонай сен айткын, Сен Адамсың, Сен-баарыбыздан бийик, баарыбыздан улуу жаралган жансың, сен айткын, сен-Адамсың! - дейт. Бирок, ким угат? Адамдар жана адамдар дүйнөлүк терс маселелерди жаратуу менен алек. Ошого карабастан гуманист жазуучу акыркы эмгектеринде адамдан үмүтүн үзбөстөн Адамдын ариетине ишеним [4, 349-б.] артат. Анын “Улуу” экендигинен шек санабайт. Адам болуу үчүн адептик маданияттан орошон болушун айтат. “Эң зор капитал – бул элдин нравалык маданияты. Ал жокпу, демек, өскүлөң аңсезимди да күтүп кереги жок” [3, 123-б.] - дейт. Ал эми биздин азыркы адептик маданиятыбыздын деңгээли кандай? “Адам жакшылыкты жерден таап албайт, адамдан үйрөнөт” [5, 85-б.]. Жазуучу: “капталда төгүлгөн жылдыздар таңаткыча балбылдап, анан бирин-серин тартып, эң акырында жаркыраган жалгыз Чолпон калып, ал улам алыстап, алда-кайда кетип жоголду” [6, 210-211-бб.] - деген саптарынын өзөгү да балалыкка барып такалат. Айтылуу “Кылым карытар бир күндүн” каарманы Эдигейдин ой-туюму да Адам менен Космостун жуурулушкан бүтүндүгүн чагылдырат. Бул тууралуу айтматовтаануучулардын үлкөн өкүлү өз изилдөөлөрүнүн биринде: “В другую сторону Человека, меж ним и Космосом, мир общества, истории, цивилизации, техники, политики, идеологии. Вплетенность жизни человека в эти миры проходит в воспоминаниях Едигея: как движимы судьбы людские вихрями и силовыми полями истории (революция, коллективизация, война...) и как тут образуются и закаляются и душа, и дух, и ум, и совесть у одних, а других подвергаются порче и выварке и закалке о зле, и отчего это зависит? - о том непристанная дума Едигея” [7, 280-б.] - деген оюн билдирген.

Айтылуу чыгармаларынын биринде: “ошол түнү асманды карап жатсам, саманчынын жолу жаңыдан чубуруп түшкөндөй, алда ким азыр гана зор кучак саман көтөрүп өткөнсүп, жылдызданган күкүм топондору себеленип, аларга жел тийгенсип жалтжулт этип кошулуп жатты” [6, 224-б.] - деп сүрөттөлөт. Мындай элес андай көрүнүштү же окуяны башынан өткөргөн гана кишинин оюна келет, ошондой киши гана маани берет. Ошол көрүнүштү Чоң энесинен жомок күтүп жатып уктап кеткен ошондой түндөрдүн биринен алган. Улуу жазуучу саман менен

топонду, анын түсү менен көлөмүн да бирөөдөн сурап отурбай, балалыгынын башатынан алган.

“Ошондогу асмандын ыраңы ай!” [8, 130-б.] – делет, “Саманчынын жолунда”. Асмандын түсүнө карата саресепти караңыз. Көккө карата мындай кыраакы мамиле жасоо, саресеп салуу, баа берүү жана сүрөттөө жөн салды эмес кадыресе адамда да кездешпейт. “Саманчынын жолу куду баягыдай болуп, асмандын бир четинен экинчи четине керилип жаткан экен. Чын эле, бүгүнкү жылдыздуу төбөдө кандайдыр бир алп дыйкан кырмандан толо кучак саман көтөрүп өткөнсүп, себеленип чууруп калгандай, топон көзгө даана көрүндү” [8, 133-б.] - деп улантат, сүрөткер. Дагы бир аңгемеси “Ботогөз булакта”: “Асманга жылдыз батпай, кай бир даркан талаанын четине агылып түшүп жатты” [8, 35-б.] деген саптар кездешет. Мындай салыштыруу жылдын кайсы бир мезгилин – кампа данга толгон күрдөөлдүү күздү же чар тарабы шайма-шай коомдук турмуштун абалын каңкуулап турбады бекен? Айтор, “Ботогөз булакты” окуган кишинин көзүнө кандай гана элес тартылбайт.

Мындай космос көрүнүштөрү менен жуурулушкан эпизоддор казактын кең талаасында да, нивхи турмушунда да адам маселеси менен айкалыша көтөрүлүп, коом алдына оор маселе-суроону коюп келет. Браакы Чыгыштагы нивхилердин түп негиз (первооснова) тууралу уламышы да Айтматовдун чыгармасы аркылуу дүйнөгө тарады. “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттү” окуган киши сөзсүз түрдө нивхи жөнүндө кабар алып тим болбостон, алардын субстанция тууралуу пикири менен таанышты. Алардын –

“алгач суу болгон” деген мифин бүгүн бардыгы билет. Айтматов аркылуу билет. Өз чыгармаларындагы асман, анын телолору, космос, аалам сыяктуу түшүнүктөр адам турмушунун айрып алгыс атрибуту экенин улуу гуманист түрдүү кырдаалдарда эмес, маанилүү учурларда колдонуусу анын кайталангыс экендигин далилдейт.

Космос темасы менен байланышкан сүрөттөөлөрдүн уникалдуу экендиктерин айтматов таануучулар Г.Гачев, В.Коркин, Г.Якименко, Б.Панкин, И.Гучке, К.Асаналиев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева сыяктуу сынчы-илимпоздор баса белгилеп кетишкен жана бул жараян улам жаңы ачылган кырлары менен изилдөөчүлөрдү өзүнө дагы деле кызыктырып келүүдө. Буюрса макалада кеп болгон багыттагы иликтөөлөрдүн учугу уланып, далай учур чубалаарынан шегибиз жок.

Адабияттар:

1. Лайли Үкүбаева. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. - Б., 2013.
2. Айтматов Ч. Т. 4. - Б. 2009.
3. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Ф.: Кыргызстан, 1988.
4. Айтматов Ч. Т. 8. - Б., 2009.
5. Биринчи мугалим. - Ф., 1978.
6. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү....
7. Гачев Г. Чингиз Айтматов и мировая литература. - Ф., 1982.
8. Айтматов Ч. Т 2. - Б., 2009.
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Космическое_пространство;
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хаос>.

Рецензент: к.и.н., доцент Жусупова М.М.